

PUTOVANJE NA KOJEM SAM PORASLA

Rodena je 1928. godine u Beogradu, od majke Ele, rodene Nestel i oca Aleksandra Gere (Göre), iz Temerina kod Novog Sada. Krajem 19. veka mnogi su menjali prezimena na mađarska, što je učinio i njen deda. Njegova braća i svi ostali članovi očeve porodice primili su prezime Komloš, samo je deda izabrao prezime Gere. Imala je strica dve godine starijeg od oca, zvao se Emerih – Imre – Mirko. On je imao sina Đuria, rođenog 1925. godine. Stric je umro 1938. godine. Njegov sin Đuri bio je ranjen 24. decembra 1944, kada je počelo bombardovanje Budimpešte od strane Sovjetske armije. Prebačen je u bolnicu, gde je posle dva dana izdahnuo. Njegova majka Elizabet, rođena Grunberger, vratila se iz Aušvica, iselila u Izrael, ponovo udala i odatle emigrirala u Argentinu.

Otac se osam godina školovao u Novom Sadu. Kad je napunio 15 godina, nastavio je školovanje u Budimpešti, na trgovačkoj akademiji, a kasnije je studirao menadžment.

Dvorina majka, Ela Gabriela Nestel, udala se za njega 11. maja 1925. godine, u Budimpešti.

Kad je otac diplomirao, vratio se u Novi Sad i dobio jugoslovensko državljanstvo. Za kratko vreme uhodao se u poslu i krenuo za Beograd, zajedno sa svojim najboljim prijateljem Blaziusom Nestelom, partnerom i šurakom.

Posle izvesnog vremena priključio im se imućni gospodin Simon u svojstvu "tajnog ortaka" (ulagač u preduzeću bez prava u vođenju poslova).

Posle teških godina firma je počela da prosperira i sa lakoćom je izdržavala tri porodice. Proizvodila je boje, ultramarin (za heli veš) a jedno vreme i sapun za rublje.

U međuvremenu, u porodici Gere rodile su se Dvora 1928. i njena sestra 1934, a u porodici Nestel dva sina – Pavle (Pali) 1929. i Tom (Tomi) 1933. godine. Dvorin otac je streljan 16. novembra 1941, u svojoj 41. godini.

Kada su nacisti u Nemačkoj došli na vlast, moj ujak i gospodin Simon, predviđajući šta će se desiti, rešili su da emigriraju. Stupili su u akciju brzo. Moj otac je prolazio kroz teška vremena, ali bilo je mnogo razloga za odluku da im se ne priključi. To su pre svih razlozi vezani za njegov večiti optimizam, briga o fabrici i posebno o njegovoj majci koja je izgubila muža, briga za roditelje moje majke i njene mlade sestre, koja nije bila udata i brinula se o bolesnim roditeljima. Gospodin Simon je 1938. godine emigrirao u SAD, a moj ujak sa porodicom ukrcao se na poslednji putnički brod koji je decembra 1939. napuštao Evropu. Otac je otkupio njihov deo i postao jedini vlasnik fabrike.

Kad je izbio rat, stanovali smo u Vojvodanskoj ulici 28 (danas Zrenjaninska). Rat je počeo teškim bombardovanjem Beograda, koje nije prestajalo šest dana. Većina civilnog stanovništva napuštala je grad, ponevši sa sobom nešto imovine. Moj otac je odlučio da ostanemo u skloništu kuće. Ova njegova odluka poticala je od utisaka koje je stekao gledajući filmske žurnale, koji su prikazivali građane Pariza i drugih gradova kako napuštaju svoje domove bežeći od bombardovanja nemačke armije. Ipak, bežanjem nisu spasili svoje živote, pošto su Nemci napadali izbeglice na putevima, gađajući ih bombama i mitraljezima iz niskoletećih aviona.

Već prve večeri od početka bombardovanja, stigli su prijatelji mojih roditelja, čije su kuće bile porušene od bombi ili su bežali iz centra grada. Neki od njih stigli su sledećeg jutra posle stravične noći. Tako nas je bilo 16 na okupu.

Samo su Ajzlerovi ostali; gospodin Dezider Ajzler bio je rodnom iz Osijeka, ali je godinama živeo u Beogradu (ne sećam se njegovog zanimanja), njegova žena Lili Kenedi, rodnom iz Košica, i njihov sin Zlatko, star 20 godina, koji je završio prvu godinu studija arhitekture.

Moj otac je nastavio da radi u fabrici. Hapsili su ga više puta, ali je puštan zahvaljujući Bahtsu, komesaru postavljenom od strane vlasti. Svaka fabrika, prodavnica i radionica bile su pod sličnim nadzorom.

Očevi radnici donosili su namirnice iz svojih sela. Čak su i seljaci iz Temerina, koji je bio pod mađarskom okupacijom, ilegalno prelazili granicu i donosili nam meso, kao i ranijih godina. Moje školske drugarice nejevrejke, rano ujutro, stale bi u red za hleb, dok je nama, Jevrejima, kupovina bila dozvoljena tek od 11 sati. Na pijaci bi seljanke, koje su moju mamu poznavale iz vremena pre okupacije, za nju sačuvale svoje najbolje proizvode. Desilo se ne jedanput da smo odbili pomoć, jer smo već bili snabdeveni.

Zlatkovi prijatelji, pretežno hrišćani dolazili su i molili ga da im se priključi za odlazak u šumu, ali su njegovi roditelji bili protiv. Zlatko je bio mršav i slabašan i roditelji su se brinuli o njemu kao o malom detetu.

Jevreji su imali još jednu karakteristiku – ne razdvajati se, ostati zajedno po svaku cenu. Pod datim okolnostima nije bilo moguće razmotriti šta je najpametnije da se učini.

Krajem septembra muški članovi porodice Ajzler uhapšeni su i zatvoreni u logor za muškarce u Beogradu. U „Topovske šupe“ smeli su da ponesu samo po ranac.

Osamnaestog oktobra 1941. moj otac je otišao na posao. Tog popodneva sestra i ja sedele smo u sobi iz koje smo obično mogle da vidimo kad se vraća kući. Uzalud smo čekale. Srca su nam se stegla od zabrinutosti. Tada se pojavio Mita Dujanović, tatin činovnik koji je godinama radio u fabrici. On je bio pošten, drag i odgovoran čovek, čija je povezanost sa mojim ocem prevazilazila odnos poslodavac–nameštenik. Saopštio nam je da je otac uhapšen. Više se ne sećam kako su ga uhapsili. Da li se sam prijavio ili su ga uhapsili u fabrici – na to nikad neću dobiti odgovor. Ono što je poznato jeste da je 18. oktobra bio poslednji talas hapšenja.

Sledećeg jutra, u nedelju 19. oktobra, dozvoljena nam je poseta logoru. Sa nama je pošla gospođa Ajzler. Ona je poznavala put do logora, pošto je prethodne nedelje posetila svoje voljene. Snabdeli smo se hranom, lekovima i čistim donjim rubljem za oca.

Ispred kapije stajao je dugačak red, uglavnom žene i deca i malo muškaraca, zaposlenih u Jevrejskoj bolnici (još su bili na slobodi) i prijatelji hrišćani. Oko nas stajali su stražari. Već smo znali da je za

logor odgovoran Vermaht, što nas je malo umirilo. Nismo zapazili ni jednu crnu SS-uniformu.

Najzad se kapija otvorila i masa je požurila unutra. Muškarci su stajali usred jednog trga – nekoliko stotina njih. Za nekoliko minuta svako je našao svoje. Obrazovale su se manje grupe, već prema broju članova porodice. Bilo je mnogo sveta, ali meni to nije smetalo. Nas četvero smo se zagrlili. Pored nas stajali su Ajzlerovi. Plašila sam se vike, plača i guranja, ali se dogodilo upravo obratno. Bila je tišina. Tu i tamo mogao se čuti tihi plač.

Posle prvih trenutaka, već su se mogli čuti tihi razgovori, šuškanje hartijom, otvaranje paketa. Ne bih mogla reći koliko je trajala ova poseta. Očev zagrljaj odvojio me je od spoljnog sveta. Čak nisam obratila pažnju ni na majku – plače li ona? Koliko se sećam, nisam ni pogledala prema njoj. Moja sedmoipogodišnja sestra stajala je nepomično, kao i obično. Njeno ponašanje za vreme šestodnevnog bombardovanja bilo je zapanjujuće. Sedeli smo u hodniku skloništa – ona se nije žalila, nije plakala. Samo je sedela među roditeljima.

Pitala sam oca gde spava. Pokazao je prema nečemu što sam jedva videla. Bila sam mala, a ljudi oko mene visoki. Čuli smo komandu da je poseta završena. Napustili smo logor uz obećanje da ćemo se sledeće nedelje ponovo videti.

Druge posete, sledeće nedelje bolje se sećam. Ponovila se ista scena, a tišina je bila manje preteća. Glavna tema razgovora bila je o napuštanju grada, i to što pre. Otac je bio čvrst i pokušavao je da nas ubedi da bežimo. On je bio siguran da će Bahts, komesar, uspeli da ga oslobode. Za njega bi bilo lakše da pređe granicu sam i osećao bi se mnogo bolje sa saznanjem da smo na bezbednom mestu. Za nas je Budimpešta bila jedina mogućnost. Porodica, prijatelji, smeštaj, a i poznati jezik... Do današnjeg dana živim sa osećajem da očeve reči nisu prodrle u majčinu svest. Ona je stalno ponavljala rečenicu „Nećemo te ostaviti samog“, opet i opet. Otac, poznavajući njenu tvrdoglavost, obratio mi se autoritativnim glasom, koji nisam od ranije poznavala i rekao: „Ti uzmi Eriku, čak i ako mama ostaje. Računam na tebe“. Govorio je srpski. Snažno me je zagrlio. Posle nekoliko minuta krenuli smo napolje. Ne sećam se jesam li mu odgovorila ili sam klimnula glavom u znak odobravanja, ali su njegovo držanje i strog izraz bili toliko drugačiji od uobičajenog da ih ne mogu izbrisati iz sećanja.

Dva dana kasnije pojavila su se dvojica koji su poslani sa zadatkom da nas odvedu. Doneli su kratko pismo od moje strine Elizabet Erži,

koja je već bila u Novom Sadu sa svojim sinom Đurijem i odatle preduzela akciju u cilju spasavanja nas i njene porodice. „Nema šta da se čeka! Još možete preći granicu“. Ova dva stranca nisu ništa pitali, samo su naredivali. Naša sudbina je bila u njihovim rukama. Obećali su da će poslati fijaker. Treba da budemo spremni u dva sata popodne. Dodali su da je tačno mesto odredišta na obali Dunava. Treba da budemo tamo u tri sata popodne. Iako smo znali da dolaze, još nismo bili spremni. Koferi su bili delimično spakovani. Tetka Lili je bila vrlo aktivna, ali je majka samo sedela na stolici u trpezariji. U međuvremenu sam je zamolila da zatvorimo kofer. Moja sestra nije bila kod kuće, stajala je u redu za kafu pred radnjom u našoj ulici. Zgrabila sam njen kaput i potrčala niz ulicu. Još je stajala pred radnjom. Brzo sam je povelala, ogrnula joj kaput i šapnula na nemačkom: „Požuri, požuri, odlazimo“. Za nekoliko minuta stigle smo kući, zadihane od trčanja. Majku smo zatekle u istom položaju. Odmah sam shvatila šta je njen plan. Nisam znala kako da je nateram da ustane. Najpre sam je zamolila tiho i nežno. Sestra mi se priključila. Spominjale smo razloge koje je otac iznosio. Molila sam, obećavala, ali je ona uporno ponavljala: „Ne idemo bez tate“. Kao pokvareni gramofon koji prelazi preko istih mesta, iste melodije. Izgubila sam strpljenje i podigla glas. Počela sam da pretim i moj glas se pretvorio u skoro histeričnu viku. „Ja ne idem, ja ne idem“, ponavljala je majka ledenog izraza lica.

Pogledala sam na sat. Približavalo se zakazano vreme. Moja histerija je rasla i glas mi je drhtao, nisam mogla da se kontrolišem. Bez razmišljanja dobacila sam joj reči – nešto što nikad ranije nisam mogla da pomislim! Kreštavim glasom vikala sam: „Ako ti želiš da umreš, možeš! Ali mi hoćemo da živimo!“

Majka je bila toliko u svojim mislima da sumnjam da me je uopšte čula. Moja sestra je široko otvorila oči. Ovo nije očekivala. Njene oči izražavale su strah i očajanje. Čak i ako nije sve razumela, videla sam da je sve osećala. Lomila se između mene i majke. A onda, kao da igram ulogu u nekom komadu, ušla sam u spavaću sobu, otvorila mali orman pored majčinog kreveta, zgrabila njene lekove protiv glavobolje – lekove zvane *Rofein*, francuske proizvodnje, koje je i u mesecima okupacije apotekar uspevao da nabavi – i pobedonosnim osmehom, pred majčinim očima, strpala ih u džep mog kaputa.

Kad sam videla da se još ne pomera, potpuno sam izgubila kontrolu nad sobom. Jurila sam iz sobe u sobu, skupljajući još neke nedostajuće stvari, lupajući vratima prostorija i ormara. Glasno sam psovala na

srpskom jeziku, izgovarala reči koje se u ovoj kući nikad nisu mogle čuti. Osećala sam nekontrolisani bes, pa čak i mržnju prema majci. Počela sam da zatvaram kofere. Najzad, otišla sam u svoju sobu, uzela dve pozamašne sveske i, kad sam pomislila da majka ne gleda, strpala ih među odela.

Nije nam bilo dozvoljeno da bilo šta ponesemo što je napisano na srpskom jeziku, ali sam ja, par nedelja ranije, isplanirala kako ću prokrijumčariti ove sveske. Jedna sveska je bila moj lični dnevnik, koji sam vodila svakodnevno, od samog početka okupacije. Sve sam zapisivala: sadržaje objava okačenih po zidovima, naročito objave koje su se odnosile na Jevreje. Iz novina sam isecala članke i lepila ih u svesku. Zabeležila sam tačne datume događaja koji su se dešavali u poslednjih šest meseci. Druga sveska bila je puna novela koju smo Pali i ja pisali pre njihovog odlaska u emigraciju. Uneli smo svoje duše u to pisanje. Još se sećam naziva brodova koji su pripadali dobrim i lošim momcima.

I tu se nešto dogodilo. Majka je videla šta radim, moguće zato što je poznavala moje pokrete kad sam htela nešto da sakrijem. Nikad nismo govorili o tome. Polako je ustala sa stolice, izvadila sveske strpane među odela i rekla: „Dovodiš nas sve u opasnost“. Bila sam hipnotisana. Nisam mogla da izgovorim ni reč. Ona je polako zatvorila kofer i uzela svoj zimski kaput. Čuli smo kako se približavaju zvuci konjske zaprege. Ne sećam se jesmo li zaključali kuću.

Kočijaš nam je pomogao da utovarimo prtljag. Majka, Lili i moja sestra sedele su pod krovom, ledima uz zadnju stranu fijakera, tako da gotovo nisu mogle da se vide. Ja sam sedela naspram njih, na uskom sedištu, među koferima. Još sam mogla da gledam napolje. Udubila sam se u misli. Lice mi je bilo vlažno. Suze su mi tekle niz obraze, plakala sam bez glasa. Niko me nije zanimao, samo sam mislila na rastanak. U sebi sam pevala pesmu, koju sam toliko volela „Zavičaju, mili raju, u kom sam se rodio...“

Stigli smo na obalu Dunava. Tražila sam pogledom brod na koji je trebalo da se ukrcao, ali sam videla samo jedan stari splav sa nekoliko katarki, preko kojih je bilo bačeno veliko platno čije su ivice dodirivale pod. Za nekoliko sekundi nosači su uzeli naš prtljag i smestili ga na uzani daščani most, koji je povezivao obalu sa splavom. Sve se odvijalo takvom brzinom da nisam mogla da ocenim šta se događa. Neko je otvorio jedan mali prolaz i pustio nas u pokriveni prostor. Tamo se već nalazilo stisnuto dvadesetak osoba. Sedeli su na sanducima. Našim ulaskom pretrpanost je postala još veća. Čuli su se glasovi negodovanja,

ali je neko autoritativnim glasom rekao: „Budite srećni što ste tu. Niko neće umreti od pretrpanosti“. Nisam mogla da vidim lice tog čoveka, bio je potpuni mrak. Neko je ušao, moguće da je to bio kapetan, i zamolio nas da budemo tihi. Zvanično, on je prevezio robu. Po noći stići ćemo u Novi Sad. Ne smemo izlaziti na palubu sve do mraka, a on će nas obavestiti kad bude mrak. Na palubi je jedna kofa, samo je jedan po jedan smemo koristiti, i to samo da ispraznimo bešiku, naglašavao je – samo bešiku. Motor je već bio upaljen.

Glas tog čoveka i zvuk motora smirili su nas. Neki među izbeglicama bili su tihi, neki su šaputali. Uprkos hladnog oktobarskog dana, bilo je teško podneti vrućinu i stisnutost. Ljudi su nosili na sebi više slojeva odeće - tako smo mogli da spasemo što više svojih stvari. Predstojala je zima i bilo je ljudi koji nisu mogli računati ni na čiju pomoć u Budimpešti, a ni novca nisu imali. Nijedna banka u Mađarskoj ne bi primila i razmenila srpski dinar.

Uprkos tišine, napetost i strah su se osećali. Prvi i najvažniji zadatak bio je prelazak granice. Naši životi zavisili su od toga. Toliko sam želela da izađem na palubu, da se oprostim od predela, od svega – ali nisam smela. Tek je prošao jedan sat. To je značilo da je napolju još dan. Najedanput sam se setila reči kapetana, koji je govorio o svom brodu. Obuzeo me je napad divljeg nekontrolisanog smeha. Mislila sam na mog rođaka Palija, koji je tada već bio u Sidneju; on mi je bio veran partner u neobuzdanom smehu. Kad li ću moći da mu pišem i ispričam sve o našem putovanju? Posle rata?

Moja majka je dobro poznavala Palijev smeh – ponekad je izgledalo da podražava lajanje psa. Gurnula mi je glavu napred, u okovratnik kaputa da bi mi prigušila glas. Osetila sam umor i hiljadu raznih misli vrzmalo mi se u glavi, pa sam tako i zaspala. Kad sam se probudila, videla sam kako ljudi izlaze, jedan po jedan, na palubu. Došao je red na mene. Kofa je bila puna. Nigde žive duše. Pritisak u donjem delu mog tela postajao je sve jači. Nisam se usudila da vičem. Stajala sam na jednom mestu, očajna. Moje dugo odsustvovanje očigledno je privuklo pažnju. Iznenada se iz mraka pojavio jedan od članova posade. Sa lakoćom je podigao kofu i ispraznio je. Kako je došao, tako je i nestao.

Fizičko olakšanje, zvezde na vedrom nebu i svež vazduh povoljno su uticali na moje raspoloženje. Još sam bila na jugoslovenskoj teritoriji, mada okupiranoj i priključenoj Hrvatskoj, ali sam znala da je to privremeno. Vratila sam se na svoje mesto. Sada je uski prolaz bio otvoren i

malo vazduha je ulazilo. Bilo je 10 sati uveče. Još nam je preostalo četiri sata do odredišta. Lili je izvadila mali sendvič i pružila mi ga.

Kad li ga je pripremila? Verovatno u vreme moje borbe sa majkom. Imala je i termos sa vrućim čajem. Kako sam ga željno pila! Obično sam mrzela čaj, podsećao me je na bolesti. Kakve su borbe bile kod kuće za nekoliko gutljaja čaja! Kad god sam mogla, prosipala sam ga. Ali bilo je slučajeva kad sam ležala u krevetu i majka me nije napuštala dok čaša nije bila prazna. A sad čujem svoj glas, kako tražim još! Tetka Lili je rekla: „Sad ne više, pred nama je još nekoliko sati putovanja, dobićeš kasnije“. Nisam se bunila.

Posle izvesnog vremena kapetan je ponovo došao i dao uputstva za preostali deo putovanja. Najvažnije je bilo ne govoriti srpski. Oni među nama koji nisu znali mađarski treba da govore nemački ili da uopšte ne govore. Deo obale, gde ćemo pristati, nije pristanište, neće biti lako izaći. Biće potrebno penjati se uz strmu obalu, na brdo. Izbor je pao na taj deo obale, pošto se tu retko pojavljuju mađarski žandari. Teško da bi oni mogli zamisliti da se civili i njihova deca penju uz takvo brdo. Kapetanova ljudi otpratiće nas do jedne kolibe, gde ćemo ostati do izlaska sunca. Napuštanje kolibe sprovešće se takode postepeno. Kada budemo krenuli u grad, treba da poneseo samo mali ručni prtljag, kao da idemo na posao. Svoj prtljag primićeo naveče ili sledećeg dana. Ljudi su počeli da govore u glas. Zbunio ih je aranžman sa prtljagom. Ako bi im prtljag ukrali, ništa im ne bi ostalo od imovine. To je bilo sve što su posedovali. Isti autoritativni glas, koji je govorio ranije – lice nisam videla – pokušao je da odagna sumnje. „Ako su nas dovde doveli, znači da se brinu o nama. Neće nam ukrasti prtljag“. Neki su to prihvatili, neki su i dalje jadikovali. Glas tog čoveka nije ličio na glas mog oca, ali sam bila uverena da bi moj otac isto tako govorio.

Čovek-kapetan, kako sam ga zvala, došao je među nas i na svaki kofer prilepio parče papira. Izvadio je svetiljku, pitao nas za ime i adresu i brzo zapisao.

Pored ulaza se zaustavio, okrenuo prema nama i rekao: „Pokušajte malo da spavate. Noć će biti teška i od sada zaboravite srpski, deca takode“. Izašao je. Zavladao je tišina. Nisam razmišljala ni o budućnosti ni o uputstvima. Samo sam se usredsredila na jednu stvar – zaboraviti na jezik, zaboraviti... Nisam sumnjala u to da će nam se uskoro pridružiti i otac. Sa njim nam ništa ne bi bilo teško. Zajedno ćemo preživeti rat. Ali jezik zaboraviti – to je nemoguće! To je prevazilazilo moje sposobnosti. Tiho sam izašla na palubu. Prišla sam točku za upra-

vljanje i stala pored kapetana. Htela sam da razgovaram sa njim, da ga zamolim da odustane od naredenja. Pogledao me je i nije izgovorio nijednu reč. Tog trenutka čuli smo zvuk motora sličan našem. Jedan mali brod približavao nam se iz suprotnog pravca. Pozdravili su se. „Šta je tvoj tovar?“ „Živa roba. A tvoj?“ „Kao i tvoj“, odgovorio je naš čovek i nastavio. „Kako je preko?“ „Sve je mirno. Videćemo se“. Kada je nestao, ponovo je zavladała tišina. Posle izvesnog vremena okrenuo se prema meni i rekao: „Imate sreću“. Ništa više nije rekao. Ja sam ćutala. Ne znam koliko dugo sam tamo stajala, ali se sećam svojih misli. Osećala sam se kao glavna ličnost u nekoj knjizi. Jedini svedok ove noći. „Živa roba“, to još niko do sada nije čuo. Ako budem napisala roman, hoće li mi ljudi verovati? Moj rodak Pali, moj najbolji prijatelj, hoće li biti ljubomoran? Moj strah je potpuno iščezao. Računala sam na kapetana, na njegovu smirenost. On je bio moj novi heroj.

Brod se okrenuo ka obali. Htela sam da mu se zahvalim, ali mi se grlo steglo. Izgubila sam glas. Zavukla sam se ispod velikog platna. Deo putnika je dremao, drugi su sedeli, budni, spremni za pokret. Bilo je blizu tri sata ujutro. Čuli smo da se motor gasi. Pojavila su se dvojica na ulazu. Rukama su pokrili usta i mi smo ponovo prešli preko mosta. Otpočelo je penjanje uz brdo. Bilo je strmije nego što smo očekivali. Rukama smo se hvatali za travu. Čuli smo kotrljanje kamenja. Dvojica od posade su nas obilazila, od jednog do drugog, pomažući kome je potrebno. Kakva sreća da prtljag nije bio sa nama! Stisla sam zube, nisam htela pomoć. Očigledno mi to nije uspelo, pa su i meni pomogli. Ne znam koliko je trajalo penjanje. Najzad smo stigli u šumu, do kolibe. Naši krijumčari su sačekali poslednjeg, koji se ispeo uz brdo. Jedan od njih izdao je uputstva i objasnio kako najkraćim putem da stignemo do grada.

Vreme je sporo prolazilo. Još nismo bili sigurni da ćemo uspeli. Počeli su se skupljati tamni oblaci na nebu. Postalo je mračnije i povećala se napetost. Sunce nije moglo da se probije kroz oblake i noć nam se činila beskonačnom. Ali, najzad je svanulo.

Nas četiri smo prve izašle, možda zbog dece. Majka nas je češljala. Odnekud se pojavio i vlažan peškir. Brisala je naša lica, zatim svoje. Ovo su bili njeni prvi normalni pokreti. Delimično je prestala moja velika ljutnja. Rastali smo se od grupe samo sa jednim „videćemo se“. Posle kraćeg hodanja napustili smo šumu. Majka nam se obratila normalnim glasom, kao da idemo ujutro na posao ili u školu. Približavali smo se jednom malom mostu. Tu su stajali mađarski vojnici, na straži. Majka

je govorila o najobičnijim stvarima. Stražari nisu obraćali pažnju na nas, grupu žena koje govore o domaćim zadacima i kuvanju. Nisu tražili papire, ali da jesu – bile bismo izgubljene! Samo jedna seljačka kola sa voćem i povrćem prošla su pored nas.

Kad smo ušli u Novi Sad, laknulo nam je. Ja sam se prva snašla, mnogo sam vremena provodila kod bake i volela sam taj grad. Mnoge lepe uspomene su me vezivale za to mesto. Moj otac je često posećivao svoju majku i ja sam skoro svaki put bila sa njim. Otkad je deda umro, baka je stanovala na Futoškom putu, u najdužoj ulici u gradu. Počela je sitna kiša. Najzad smo stigli. Susret je bio tih, ne kao uobičajeno. Otac nije bio sa nama. Baka je unela veliki beli lavor. Prvo je majka oprala moju sestru od glave do pete. Ja sam sa sebe skinula svu odeću i cipele i uvukla se u bakin veliki krevet. Ubrzo sam zaspala.

Probudila sam se kasnije, tokom dana. Strina Elizabet i njen sin Đuri su došli. Skočila sam im, sva srećna, oko vrata. Onda mi je postao jasan lanac događaja. Bilo je mnogo krijumčara, ali su neki bili nepouzdati, uzeli su novac i nestali. Svakako, u pitanju je bilo mnogo novca. Strina Elizabet još nije imala pripremljene isprave za nas. Pisala je u Budimpeštu maminoj dobroj prijateljici Piri Buk da nam nabavi papire, pošto je naš cilj bio Budimpešta, a ne Novi Sad. Trebalo je da ostanemo u bakinoj kući, da ne izlazimo u grad. Proveravanja su bila česta, uglavnom vođena od strane policije.

Nismo imali izbora. Baka je odlazila na pijacu da nabavlja namirnice. Bila je prošla sezona voća i povrća, bližila se zima. Strina je dolazila svakog dana, uprkos tome što njen i mamin odnos pre rata nije bio srdačan, uglavnom zbog toga što moja majka nije odobravala način njenog vaspitavanja, vođenja domaćinstva i drugih stvari, čega nisam bila svesna. Ali za vreme našeg boravka u Novom Sadu, za te dve nedelje, videla sam kako su se zbližile. Ja sam veoma volela Elizabet. I tatini rodaci, koji su živeli u Novom Sadu, posećivali su nas često. Njihova ljubaznost bila je iskrena, posebno prema nama devojkicama. Nabavljali su nam namirnice, slatkiše, nudili pomoć u svemu. Većina njih bila je imućna i mi smo bile prve izbeglice u familiji. Iz tih dana sećam se majke kako kleči pored lavora i pere rublje, dan za danom, da se ne bi nagomilalo. Noću je sušila oprano rublje pored peći, kad bi i poslednji gosti otišli.

Već prve večeri stigli su naši koferi. Jedan kočijaš ih je raznosio po adresama, koje su bile ispisane na njima. Ništa nije falilo. U jednom

koferu bio je nov očev zimski kaput. Majka se brinula da neće imati vremena da ode kući po kaput. Kod bake ga je izvadila da se vetri.

Pretpostavljam da su pretrpanost i skromni uslovi života teško padali odraslima. Lili je takođe bila sa nama, nije imala rođake u gradu. Ali ja sam uživala u gužvi, u velikom prometu u malom stanu. Deca rođaka bila su starija, upoznala sam ih prilikom mnogih ranijih poseta. S vremena na vreme nalazili smo neki skriveni kutak i pričali srpski. Svi nam je bila zajednička mržnja prema Mađarima. Oni su bili stariji od mene tri-četiri godine, što je u tom dobu značajna razlika, ali nemačka okupacija i bežanje preko granice – iskustvo koje oni nisu doživeli – učinilo me je zrelijom u njihovim očima.

Jednom sam ih upitala: postoji li još poslastičarnica „Dornsteter“. To je bilo mesto koje prilikom naših poseta sa tatom nikad nismo zaobišli. Njihove krempite bile su poznate i van Novog Sada. Sledećeg dana rođaci su mi doneli činiju sa krempitama. Posle prve radosti usledila je moja zbunjenost – ja nisam imala novca i bilo mi je neprijatno. Oni su to odmah shvatili i smejali su se. „Vratićeš nam posle rata“. Ovo je imalo smisla, učestvovala sam sa njima ravnopravno. Nažalost, niko od njih nije preživeo.

Dve nedelje posle našeg dolaska, stigla je Piri Buk sa papirima. Bili su pravi – sa pečatom i nečitkim potpisom. Ne sećam se koliko su koštali, ali znam da je bilo čitavo bogatstvo. Na njima je stajala bakina adresa – baka sa mamine strane, što je bila naša adresa do 1944. Lili se uputila u Košice. Na njenim papirima bila je adresa njenog brata. Bez tih isprava ne bismo dobili kupone za hranu.

Draga Piri – nikad joj niko nije vratio ogromnu sumu novca koju je potrošila za te papire!

Sledećeg dana krenuli smo za Budimpeštu, a Lili je produžila za Košice. Godine 1944. deportovana je za Aušvic, odakle se nije vratila.

Put do Budimpešte bio mi je poznat, poznavala sam svaku stanicu. Nije bilo granice, ni carine, ni pogranične kontrole. Sve je to bilo – Mađarska! Od Nemaca su dobili jugoslovensku žitnicu u znak zahvalnosti za saradnju. Ovo je bilo prvi put da nisam sela do prozora.

Ispunila sam zadatak koji mi je dao moj otac. Nestala je euforija ponosa i herojstva. Nisam plakala, ali me je obuzela neka do tada nepoznata tuga. Osećala sam se praznom, moja vrlo aktivna i bogata imaginacija prestala je da funkcioniše. Nije bilo ničeg sem tuge, beskrajne tuge. Tek mnogo godina kasnije shvatila sam – bio je to kraj detinjstva! Na tom putovanju postala sam odrasla.

U Mađarskoj smo živeli sa lažnim dokumentima i snalazili se zahvaljujući pomoći prijatelja. Pošto nisam bila primljena u srednju školu (tada gimnaziju sa osam razreda), sa svojih trinaest godina počela sam da radim. Moja sestra je pohađala osnovnu školu. Nastao je relativno miran period. Novopostavljena vlada vodila je relativno blažu politiku u odnosu na raniju.

Kada su 1944. godine učestala bombardovanja, radila sam na raščišćavanju ruševina. Bila sam jedina ženska osoba u ekipi. Taj težak rad imao je jednu prednost: bio nam je dozvoljen duži boravak napolju. Jevreji su imali dozvolu izlaska od 11 sati pre podne do 18 sati popodne, dok smo mi, radnici, mogli da boravimo van kuće već od 10 sati. Tako smo uspevali da nabavimo namirnice pre nego što su bile prodate.

U to vreme u Budimpešti je bilo obavezno prijavljivanje policiji i domaru. To je otežavalo položaj ljudi koji nisu imali stalno mesto boravka i onima koji su bežali od zakona iz raznih razloga. Bilo je među njima sitnih kriminalaca, protivnika profašističkog režima, izbeglica iz okolnih zemalja i slično. Po njim su bili opasni kućni portiri, koji su morali da obaveštavaju policiju o nelegalnim stanarima. U zamenu dobijali su krov nad glavom i malu platu kućevlasnika, što im je osiguravalo minimalnu egzistenciju. Bez dokumenta o prijavljivanju niko nije dobio tačkice za namirnice.

Tri godine izbegličkog života, sa lažnim legitimacijama, iskidalo je svima živce. Po ulasku Nemaca u Mađarsku pojačao se naš očaj. Mnoge izbeglice iz Jugoslavije, iz Slovačke pa i iz Poljske doživljavale su strah po drugi put. Bilo je pokušaja bekstva u Rumuniju ili na teritoriju koju su oslobodili Titovi partizani. Nekolicini je to i uspelo, dok su većinu uhvatili Mađari ili ustaše.

Na vlast je 15. oktobra 1944. godine došla fašistička stranka „strelastih krstova“ na čelu sa Salašijem. Uhapšeno je mnogo ljudi. Bande tih „njilaša“ (mađarski naziv) divljački su jurile ulicama, ubijajući pojedince i grupe ljudi. Počeli su masovni izgoni u logore. Grupe Jevreja terane su na obale Dunava i tamo streljane, padajući u ledenu vodu. Ko je preživeo, morao je u geto.

Sećam se 9. novembra 1944. godine. Čulo se snažno lupanje na kapiji zgrade, gde smo stanovali. Velika Davidova zvezda, kojom je zgrada sa jevrejskim stanovništvom bila obeležena, olakšala je Nemcima posao prikupljanja Jevreja. Njilaši su naredili da svi Jevreji, od 16 do 40 godina starosti, siđu u dvorište, sa hranom za tri dana. Pretpostavljali smo da nas vode na rad. Ja sam bila mlada, majka je imala 40 godina, a

tetka je bila mlada od nje. U kući su ostali samo deca i stari, među njima moja sestra i baka.

Sprovodili su nas njilaši i žandari. Prva stanica bila je ciglana u Starom Budimu. Tamo smo zatekli Jevreje iz drugih krajeva grada. Napetost je bila velika. Mnogo ljudi na malo prostora gazili su jedni druge i svadali se, dok su stražari vikali. Trudile smo se da nademo neki mirniji kutak u jednoj od velikih hala, ali nismo bile dovoljno brze. Spavale smo na golom podu, gde smo prostrle svoje kapute.

Trećeg dana isterane smo napolje. Dovedi su nas do Dunava, gde smo svi ukrcani u jedan remorker. Ljudi su vikali kao sumanuti. Svi smo se plašili da će nas potopiti. Noć smo proveli ležeći na golim daskama palube. Ujutro smo se iskrcali sa broda i krenuli pešice. Putevi su bili krcati ljudima, koji su takode pešačili. Išli smo glavnim i sporednim putevima, mimoilazeći na našem putu gradove i sela.

Prelazili smo preko blatnjavih prostora, kiša je padala skoro sve vreme, što je usporavalo kretanje. Mladi njilaši, dečaci od 15 do 18 godina starosti, koji su nas sprovodili do austrijske granice, pretili si iscrpljenim ljudima, pucali u njih ili ih prosto ostavljali pored puta, sve zavisno od njihovog trenutnog raspoloženja.

Hrana je deljena obično samo uveče: uglavnom čorba od pasulja i tanka kriška hleba. Seljaci su prodavali hranu onima koji su još imali novca. Povremeno sam od tih ljudi dobijala koru jabuke. Bilo je među seoskim stanovništvom onih koji su se sažalili na nas i bacali nam jabuke. Moja majka je uobičavala da kaže: „Budi uvek u sredini reda“. Smatrala je to bezbednijim. A ja sam išla obično s kraja pa sam tako i uspela da dohvatim hranu koju su nam bacali. Pamtim noć kad smo spavali pored jednog svinjca, pa me je kroz ogradu svinja lizala.

Kad bi zastajali, ljudi su izvikivali imena svojih rodaka i prijatelja, izgovarajući njihove adrese. Najedanput, čujemo da neko traži nas. Bila je to Anči First, sestra doktorke Klare.

Dr Klara First je bila naš kućni lekar od 1938. do oktobra 1941. godine. Osim što smo je veoma cenili i voleli kao dečjeg lekara, roditelji su se i lično sprijateljili sa njom. Preko nje smo se upoznali sa njenom mladom sestrom Anom-Anči. Anči je uspela da ujesen 1941. godine pobege u Mađarsku. Posle nekoliko nedelja, sreli smo je u Budimpešti. Tu su se naše prijateljske veze sa Ančikom pojačale. Ona je bila krojačica i tamo se bavila svojim zanatom. Živela je sama i nikad se nije žalila na teškoće, ali je često menjala mesto boravka. Tek kasnije saznala sam šta ju je navelo da tako često menja stanove.

Obradovali smo se, ako se to može nazvati radošću. Sa Anči je bila njena prijateljica Magda Ast, zvana Magula, i ona poreklom iz Jugoslavije. Od tog trenutka do oslobođenja nismo se odvajale. Živele smo zajedno pod uslovima lagane smrti od gladi. Naši odnosi bili su obostrana moralna podrška i pomoć, prijem hleba i njegova podela, čuvanje ono malo ličnih stvari, čišćenje od vašiju. Tada nam je Anči ispričala zašto je tako često morala da menja mesta stanovanja. Ona je od ranije bila komunista, kao i njena sestra Klara, i tu svoju delatnost produžila je, doduše u manjoj meri, u Budimpešti. Tako je opasnost koja joj je pretila bila dvostruka: kao Jevrejki sa falsifikovanim dokumentima i kao komunisti.

Kad smo stigle u Đer (Győr), grad blizu austrijske granice, malo smo se rasturile po gradu. Hodale smo ulicama. Majka je rekla da okaçimo svoje čuture na dugme od kaputa, kako se ne bi videlo mesto gde je bila Davidova zvezda. Majka je imala još nešto para. Planirala je da dodemo do železničke stanice i vratimo se u Budimpeštu. Ali, zaustavila su nas tri žandara, uzeli nam čuture i prepoznali znak koji smo htele da sakrijemo. Saslušavali su nas i, na kraju, rekli da ostanemo još jedan dan u Đeru i put nastavimo tek prekosutra ujutro. Kolale su glasine da je grupa kojoj je trebalo da pripadnemo transportovana u Mauthausen.

Ostale smo taj dan skupljajući snagu za sledeće dane. Još dve stanice do Austrije: Mošonmađaróvár (Mosonmagyaróvár) i Hedešalom (Hegyeshalom). Njilaški grubijani su urlali: „Ovde se svi... da kod Nemaca stignete čisti!“ Gledali su u naše zadnjice, što je bilo strašno ponižavajuće. Ja sam imala dijareju i poslužila sam se listom od kukuruza. (Posle mnogo godina, moj unuk Omar me je nagradio za taj strašan marš, kad je upitao mog sina Amosa: „Ja sam u vojsci hodao 30 kilometara i bilo je strašno. Kako je baka mogla da pešači 300 kilometara?“ Njegove reči su me rasteretile osećanja koja su me tištala još od vremena tog marša. Moj unuk je razmišljao o meni, o onom što sam preživela – zar ima nešto uporedivo sa tim?)

Na austrijskoj granici sačekali su nas austrijski i nemački policajci. Rekli su da se ukrcamo u voz koji je tamo stajao i da ćemo dobiti hranu. Mnogi su to primili sa olakšanjem i pomislili da ćemo nadalje biti u rukama civilizovanih ljudi...

U vozu smo bile u vagonu treće klase, dobile smo dovoljno hrane, hleba i sira. Od slanog sira smo ožednele. Nisam mogla da zaspim. Mislila sam na tatinu čašu vode koju je svako veče stavljao na komodu, za noć. Sledećeg jutra bile smo sigurne da smo već u Austriji; ali, ugle-

davši na jednoj prodavnici natpis „Voće i povrće“ na mađarskom, shvatile smo da su nas vratili „strelastim krstovima“.

Sa voza smo sišli u Kophazu. Ljudi su razmešteni u torove i štale, u tri sela. Svako je dobio broj pa je straža, pri povratku uveče, mogla da kontroliše prisustvo svakog pojedinca. Seljaci su prodavali hranu za nakit i novac. Bilo je i takvih koji su nam davali hranu besplatno. Čuli smo seljake kako mumljaju na nemačkom „o smrdljivim Jevrejima, koji su poslani u Burgenland na kopanje protivtenkovskih rovova i gradnju utvrđenja“.

Svakog jutra smo kopale protivtenkovske rovove, kako bi zaustavili napredovanje Crvene armije. Hrana je bila odvratna, jedva se mogla jesti, spravljana je od hrane za životinje. Ko je još imao para, kupovao je hranu od seljaka. Ostale smo bez novca. Jednog dana se neka žena porodila na radu. Mi smo pozvali starog lekara, takode jevrejskog zatočenika. SS-stražar je prvo ubio starog doktora a zatim i ženu koja se porodila.

Moja majka i tetka razbolele su se od dizenterije, pa sam radila i umesto njih. Majka je sve vreme bila vrlo depresivna, iako smo često razgovarale. Bila je zabrinuta zbog moje mlade sestre koja je ostala u Budimpešti sa bakom. Moja tetka Nora je imala nesvestice pa smo joj donosili šećera dokle god smo ga imali. Zimi smo se smrzavali od hladnoće, ali se tetka nikad nije žalila.

Kadgod se tražila dobrovoljna radna snaga među ženama za obavljanje specijalnih poslova, ja sam se javljala, jer je to značilo duplu porciju supe. Jednom smo radile u grupi pored mašine koja je ispumpavala mulj. Zamenjivala sam majku i tetku, koje su sve vreme patile od dijareje. Nije samo rad bio težak, već i batine i ponižavanja koja su bila sastavni deo svega toga. Čim bi nemački i mađarski SS-čuvari uočili i najmanji nered, udarali bi bez milosti, koristeći bičeve i batine.

Ja sam radila sa jednom vrlo lepom devojkom kovrdžave kose. Postale smo bliske. Imala je grbu na leđima pa su je zapazili. Pokušavala sam da je zaštitim, koliko god sam bila u stanju. Ona se obično smejala i govorila: „Moja grba mi štiti leđa“. Ni u najtežim momentima nismo gubile smisao za humor.

Noću su nas zaključavali. Bile smo zatvorene sa životinjama, čuli njihove glasove i udisale njihov zadah.

Na tom mestu smo provele mesec dana. Radile smo stalno, bez obzira na vremenske prilike, i po kiši i po snegu. Borile smo se sa snažnim vetrovima i smrznutom zemljom. Ja sam radila svakog dana. Imala sam

16 godina. Anči je takode radila. Osamnaestog decembra naredeno nam je da pokupimo ono malo svojih stvari i krenemo.

Prešle smo nekoliko kilometara i stigle do vagona za stoku, gde su nas potrpali i zaključali. Bio je to užasan put. U svakom vagonu ugurano šezdeset ili još više žena, gladnih, žednih. Neke su krale iz ranaca drugih žena.

Sa voza smo sišle sledećeg jutra, nedaleko od železničke stanice Lihtenvort (Lichtenwörth). Pešačile smo nekoliko kilometara i stigle do jedne fabrike, potpuno ispražnjene, bez i jedne mašine. To mesto bilo je koncentracioni logor. Tu su bile tri velike hale, prozori razbijeni, podovi goli. Četvrta hala je bila manja i u njoj su bili smešteni ljudi na samrti. One koji bi umrli u toku noći, iznosili su na kolicima. Logor je činio sastavni deo velikog koncentracionog logora Mauthausen. Ljudi su se gurali tražeći kutak gde bi mogli da oslone glavu na zid. Mi smo našle jedno mesto između dva stuba, za nas pet. Sećam se šta sam prvo rekla majci – da je danas očevo rodendan, 18. decembar, i da je to znak za naš ponovni susret posle rata. Bila je to lažna nada...

U Lihtenvortu nismo radile. SS-ovci su upravljali logorom a bio je i jedan Jevrejin u upravi. Nad njim je posle rata izvršena smrtna kazna. Svi kapoi, muški i ženski, bili su Jevreji. Mi smo imali sreću da je naš kapo bio drugačiji. Reкао nam je da je studirao medicinu i koristio je svoje znanje da nam pomogne.

U logoru nije bilo mnogo muškaraca, možda oko 10 odsto. Umirali su brže nego žene. Jednom su stigli prinudni radnici iz Ukrajine, ali su bili toliko iscrpljeni da su poumirali posle nekoliko dana.

Neki muškarci i žene pokušali su bekstvo kroz ogradu. Većina je pohvatana i kažnjena šibanjem. U logoru su svi trgovali. Ja sam prodala svu svoju imovinu – jedan tirkizni lančić sa medaljonom i nalivpero za dve porcije hleba. Žalila sam za perom koje mi je bilo vrlo drago.

Ujutro smo dobijale neku groznu tečnost, koja nije bila kafa; u podne, odvratnu supu spravlјenu od ostataka i, uveče, hleb. Nas pet smo sve delile među sobom na jednake delove. Pokušale smo da sačuvamo nešto hleba i, radi sprečavanja krađe, spavale smo na njemu.

Uskoro sam spala na 26 kilograma težine. Majka je bila još slabija. Kad nam je ponestalo šećera, zabrinuli smo se zbog tetke, kojoj je šećer bio neophodan da bi preživela. Ali, ona se baš tada oporavila. Nije mirovala, ohrabivala je žene i govorila im o Isusovim patnjama. Ne razumem kako sam ja, onako slaba, mogla da polemišem sa njom o Isusu. Anči, koja je bila komunista, šokirala se. No, moja tetka je ostala

smirena, obilazila je umiruće, koji su болоvali, pretežno od tifusa, i davala im ono malo hleba što je dobijala.

U logoru smo se međusobno pomagale. Na primer, trebile smo jedna drugoj vaške tri puta dnevno. Ujutro smo se prale na česmi nad koritom. Nakvasile bisimo parče krpe da očistimo svoja tela koliko god je to bilo moguće. Sapun je bio prava retkost; ljudi su ubijali za parče sapuna. Sećam se da mi je stalno bilo zima. Činjenica da smo se koristili latrinom – niz rupa – doprinela je širenju bolesti, najviše tifusa.

Februara 1945. godine pozvano je petnaest dobrovoljaca za rad van logora. Ja sam se prijavila. Pešačile smo osam kilometara, po skoro prolećnom vremenu, do sela Felixsdorf, gde je trebalo raščišćavati ruševine jedne velike zgrade. Usput smo srele grupu debeljuškastih Jevrejki sa decom. Bile smo zapanjene. Ispostavilo se da su iz Segedina, Bačke i Debrecina. Shodno sporazumu sa Ajhmanom, one nisu deportovane u Aušvic, nego su radile kod austrijskih seljaka. Žene su ispraznile svoje džepove i sve nam dale.

Kad nam je rečeno koja se vrsta rada od nas očekuje, ja sam govorila o svom iskustvu iz Budimpešte i da sam upućena da to obavljam i tu. No sada je to bilo mnogo teže, pošto sam bila veoma slaba i mršava. Tri-četiri dana smo radile od jutra do mraka. Ujutro smo dobijale neku odvratnu tečnost, a u podne supu od mrkve. Kada je posao bio manjeviše završen, stigao je voz sa polumrtvim muškarcima, prinudnim radnicima iz Ukrajine. U roku od nekoliko dana stotine njih je umrlo. Leševi su odvezeni u Lihtenvort. Oni preživeli bili su u zgradi. Jeli smo hranu mrtvih muškaraca. Ostale su mi u pamćenju reči moje majke: „Mi živimo zahvaljujući mrtvima“. Krajem marta čula sam prve kaćuše. Nisu nas puštali da izademo. Sve smo болоvale od tifusa, uprkos dodatne hrane od mrtvih muškaraca. Rusi su nas oslobodili 22. aprila.

Logorske kapije bile su otvorene i masa gladnih izjurila je bez ikakvog nadzora. Deo oslobođenih napao je na okolne seoske kuće, drugi, koji su još imali snage, pošli su u pravcu istoka i jugoistoka, svojim domovima. Moja majka, teta Nora i ja nismo pošle jer nam je zdravstveno stanje bilo loše, a moje najgore, pošto sam se nedelju dana pre toga razbolela od tifusa, pa smo ostale u selu. Anči i Magula su se oprostile od nas rečima „dovidenja u Beogradu“.

Posle desetak dana pokupila nas je vojska. Dovedi su nas u bolnicu, gde su se o nama starale kaluderice sa neverovatnom predanošću. Mama i teta Nora su podlegle. Tifus i glad odnele su njihove živote.

Krajem maja vratila sam se u Budimpeštu. Tamo sam našla svoju mladu sestru. Počela sam da tražim i Anči, ali bez uspeha. Došla sam u vezu sa Džointom u Beogradu, ali oni nisu ništa znali o njoj. Svi njeni tragovi su nestali. Ni Magulu nisam našla. Godinama kasnije srela sam je prilikom njene posete Izraelu. Pričala mi je da se rastala od Anči, negde na putu.

Godine 1946. bila sam na izbegličkom brodu, na putu za Palestinu. Britanci su nas zaustavili, odveli na Kipar i zatvorili u logor. Pored nas je bila grupa omladinaca iz Hašomer hacaira, koja je kasnije osnovala kibuc Šomrat, u zapadnom Galilu. Oni su govorili mađarski i češki, pa smo se družili sa njima. Kad je zahladnelo i počele su kiše, jedna devojka iz te grupe obukla je zimski kaput, moderan u to vreme, od crne vune sa malim krznenim okovratnikom. Kaput me je od prvog trenutka potpuno hipnotisao. Činio mi se poznat, iako je bilo mnogo sličnih njemu. Noću sam preturala po uspomenama ne bih li nešto otkrila, ali uzalud. Posle nekoliko dana obratila sam se toj devojci, čije ime ne pamtim, i pitala je za poreklo kaputa. Odmah mi je odgovorila da je, kao i hiljade izbeglica, pešačila putevima i puteljcima severozapadne Mađarske. Na putu se razbolela. Na njenu sreću, odneli su je u bolnicu u gradu Sombateli. Na postelji pored njene ležala je žena od oko trideset godina. Bila je poreklom iz Jugoslavije i zvala se Anči. Grupa sovjetskih vojnika silovala ju je nemilosrdno, divljački. Imala je oko 30 kilograma i, kao većina bolesnika, bila veoma slaba, ali su je fizički slom i mentalni šok ubili. Kaput je bio njen.